

* * *

РАЗВОЙНИ ТЕНДЕНЦИИ В БЪЛГАРСКАТА МОРФОЛОГИЧНА СИСТЕМА

ИЛИЯНА ГАРАВАЛОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. Л. АНДРЕЙЧИН“ ПРИ БАН
garina@abv.bg

EVOLUTIONARY TRENDS IN BULGARIAN MORPHOLOGICAL SYSTEM

ILIYANA GARAVALOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
garina@abv.bg

The article offers an original perspective on the issue of the development of the Bulgarian morphological system, while containing a critical analysis as well as some complements to the theory of natural morphology and also some additions to the known theories presented in Bulgarian studies.

Keywords: half-agglutinative formant, natural morphology, tendency to reduce the average amount of grammatical information, which grammatical morphemes can carry within the preservation of the most common features of fusional type, tendency to turn to the analytical construction, agglutinative features within the fusional language system.

Българският език винаги е бил обект на особен интерес от страна на лингвистите поради ярко изразената си специфика. На фона на останалите славянски езици, които, макар и по-аналитични в сравнение с праславянски, са удивително архаични в това отношение, той прави впечатление със значителното редуциране на падежната система при имената, изключително богатото развитие на композираните глаголни форми, появата на детерминирана именна парадигма и редица други нетипични за славянското езиково семейство характерологични черти (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 392). Тези негови специфични особености го отличават толкова категорично от останалите славянски езици, че въз основа на тях се определят границите на българското езиково землище (БДА. ОТ. ВЧ: к. № 1/БДА.ОТ. VCh: к № 1; Антонова-Василева и др./Antonova-Vasileva et al. 2012: 46–47). Поради това още В. Копитар и Й. Добровски го обозначават като *slavica lingua romana*. Ето защо причините за уникалния развой на българ-

ския език, различаващ го от останалите славянски езици, са един от основните проблеми, стоящи пред историческата лингвистика.

За съжаление обаче, повечето лингвисти биха се усъмнили в правомерността на поставянето на този проблем, тъй като още в работите на основоположниците на сравнителното историческо езикознание и във философията на езика от епохата на романтизма на него се дават умозрителни, философско-спекулативни отговори и морфологичните типове се разглеждат като стадии на единен глотогонически процес. Поради това още по времето на младограматизма този въпрос бива отхвърлен като неподлежащ на решение с научни средства. Тази предубеденост оказва влияние и върху съвременните научни разработки, в които често морфологичните типове се разглеждат като даденост, която не подлежи на научно обяснение, като чисто външни и случайни разлики в морфологичната техника, които изобщо не са свързани със същностните свойства на езика.

Един от малкото научни опити да се докаже, че промените във всяка езикова парадигма се подчиняват на определени трайни тенденции, причините за които се коренят в предишните състояния на системата, както и в нейната типология, принадлежи на школата на натуралната морфология. Тръгвайки от наблюдението, че „един морфологически процес, респ. една морфологическа структура е натурална, ако тя е: а) широко разпространена и/или б) бива усвоена относително рано и/или в) е относително устойчива на езикова промяна или възниква в резултат от нея“ (Mayerthaler 1980: 3) тази школа разработва динамична и комплексна теория, в рамките на която приносът на Майерталер е, че се опитва да обвърже морфологичната натуралност при всички световни езици изцяло с отношението немаркираност/маркираност в плана на съдържанието и с това доколко иконично се предава това отношение в плана на израза, както и с принципите за еднаквост и прозрачност на символизацията (Mayerthaler 1980: 2). Докато Вурцел, отчитайки някои слабости и противоречия в работата му (Wurzel 1984: 76–77), добавя към цялостната концепция още два принципа на натуралността (принципът на системоподходящността и принципът на привилигираното класово членство), отнасящи се до системата на конкретния език. А Дреслер, според когото адекватно разрешаване на възникващите противоречия за съответния език би било възможно само посредством концепцията на морфологичните типове езици, даваща ясна представа за това кои универсални тенденции могат да съществуват успоредно в една и съща езикова система (Dressler et al. 1987: 118), прибавя и принципите на индексикалността и на оптималната дължина на словоформата, стоящи според него в основата на един трети свръхкомпонент – изискването за типологическа адекватност, и подчертава, че разликите между езиковите типове се дължат на различните предпочитания, които те проявяват към принципите на натуралността (Dressler 1988: 200).

Именно опитът натуралността да се дефинира посредством поредица от взаимодопълващи се нейни показатели е и причината това понятие да

остане не достатъчно добре изяснено в рамките на теорията на натуралната морфология. Факт е, че невинаги при дадено морфологично явление всички изисквания на показателите за натуралност, изведени от Майерталер, Дреслер и Вурцел, могат да бъдат изпълнени, но че е напълно възможно несъвпадението между някои от тях или техните следствия, а както в представителния труд на разглежданото тук лингвистично течение „Лайтмотиви на натуралната морфологи“ (Dressler et al. 1987), така и в монографиите на отделните автори и в техните статии по проблемите на натуралността, до които имахме достъп, липсва ясна дефиниция на ключовото за теорията на натуралната морфология понятие (по-подробно вж. Гаравалова/Garavalova 2003). Ето защо се налага значението на термина *натуралност* да бъде коригирано и уточнено.

Тъй като езикът е саморегулираща се система, която се стреми към оптимизация, степента му на натуралност би следвало да се определя в зависимост от това доколко в него е постигната оптималност и стабилност на системата и доколко съществуват слаби звена, които подлежат на оптимизация и ще бъдат променяни с течение на времето (категории, които са в процес на доизграждане, т.е. обособяване на нови членове, или опростяване на формите). Устойчивостта на морфологичните явления на промените, настъпващи с течение на времето в езиковата система, действително се дължи на иконичност, но тя се разглежда от Майерталер твърде едностранчиво и опростено, извън особеностите на морфологичния тип, извън генералните тенденции на морфологичното развитие и извън цялостната парадигма, изцяло в изолираното отношение немаркираност / маркираност, като се счита, че знакът е натурален, когато на всяко такова отношение в плана на съдържанието в плана на израза отговаря отношението нулева/реална морфема (или безпризнакова/признакова форма). Причината за разглежданото езиково явление действително би следвало да се търси в иконичността, но по отношение на особеностите на съответния морфологичен тип и по отношение на разпределението на граматическата информация на формално равнище. Едва след постигането на изоморфизъм в тези две отношения би могло да се говори за стабилност на езиковата система от гледна точка на релацията план на израза/план на съдържанието (вж. Гаравалова/Garavalova 2003).

Проблемът за причините за съществуването на различни морфологични типове езици и на основните тенденции в техния развой е страничен за разглежданата проблематика, поради това той няма да бъде детайлно представен тук (по-подробно вж. Гаравалова/Garavalova 2003: 142–165). Най-общо казано, разликите между морфологичните типове езици (изолиращ, интрофлексивен, аглутинативен, флексивен) се дължат на различната степен на морфологизация на частите на речта, което, от своя страна, води до разлики в синтагматичната организация на словоформата и следователно до различен тип афиксация и до разлики в характера на афиксите при отделните морфологични типове, т.е. тук следва да се говори за различна

морфологична доминанта при всеки морфологичен тип. Именно нея Г. Герджиков посочва като основен фактор, предопределящ до голяма степен посоката на историческия развой на всеки конкретен език, и подчертава, че иконичността (ясно обозначената принадлежност) по отношение на нея има приоритет в процеса на развой на езиковата система пред изпълнението на изискванията за иконичност във всяко друго отношение. Защото в тази йерархия е причината езикът изобщо да е допуснал възникването на флексията, макар че по този начин се стига до противоречие между структурата на двата плана по отношение на разпределението на граматическата информация на морфемно равнище (Герджиков/Gerdzhikov 1984).

Флексията според Г. Герджиков се създава като израз на стремежа на формално равнище да се подчертае, че граматическите категории при флективните езици са чисто морфологични, а не морфосинтактични показатели, че те характеризират класа сам по себе си и думата сама по себе си (а не класа и думата в дадена синтактична позиция) и че образуват парадигма в строгия смисъл (а не няколко частни парадигми, зависещи от синтактичната позиция и съвпадащи отчасти). Тя е част от основните черти на флективния строй, създаващи хомоморфизъм на структурата на плана на израза по отношение на структурата на плана на съдържанието в най-важното отношение, което е свързано с граматическата доминанта на синтетичния флективен тип на праиндоевропейския език (от който произлизат всички индоевропейски езици), която определя формирането му като пряк резултат от тенденцията към максимално обособяване на частите на речта от частите на изречението, които по този начин се превръщат в чисто морфологични категории от лексико-граматически тип (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 409–422). Погледнато от тази гледна точка, българският език притежава редица черти, характерни за флективните езици. При него носител на граматическата информация се явява предимно флексията. В съвременния български склонението на имената се губи, но въпреки това съществуват формални класове и изосемични морфеми. За разлика от склонението, спрежението не само се запазва, но се и обогатява, за да се стигне до съществуването на девет глаголни времена и три основи: сегашна, аористна и имперфектна основа, композирани глаголни форми, форми за четирите модуса на изказване и т.н. (Гаравалова/Garavalova 2003: 146–154).

Със създаването на флексията обаче развитието на езиковото мислене и определени придобивки на езиковата система на флективните езици в дадено отношение се заплащат със създаването на неравновесие в системата в друго (макар и далеч по-маловажно) отношение. Възниква определено вътрешносистемно противоречие между структурата на плана на израза и структурата на плана на съдържанието. Флексията се оказва неиконична по отношение на разпределението на граматическата информация на формално равнище, защото възниква противоречие между нейния предимно едноморфемен характер и голямото количество граматическа ин-

формация, което тя носи, между разчленения характер на морфологичните категории и граматическите опозиции и неразчленения характер на окончанието, защото една флексия може да се използва за кодирането на няколко морфологични категории или една категория да се символизира посредством няколко флексии. Именно това противоречие стои в основата на развитието на индоевропейските езици от древния период насам. Според Г. Герджиков то се изразява в това, че частите на речта продължават да бъдат максимално обособени и разграничени от частите на изречението (иконичност към морфологичната доминанта на флективния езиков тип), но противоречието между структурата на плана на израза и структурата на плана на съдържанието се намалява и отстранява в резултат от действието на основната развойна тенденция в тяхната история – тенденцията към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфеми в границите на запазването на най-общите особености на флективния тип, като при това между типологическите показатели, които се въвеждат в тази връзка, се разкриват строги математически зависимости, които имат всеобщ характер и представляват типологически закони (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 409–422; Герджиков/Gerdzhikov 1983). Авторът подчертава, че основната цел на тази тенденция може да се счита за постигната, когато на отношението немаркираност/маркираност в плана на съдържанието съответства отношението реална/нулева морфема в плана на израза, или казано по друг начин, когато на една морфема отговаря само един положителен диференциатор. Това е така, защото само системоформиращите диференциатори се отчитат от езиковото съзнание като семантичен товар. Количеството граматическа информация, носена от даден член на езиковата парадигма, отговаря на степента на неговата маркираност, която, от своя страна, е пряко обвързана с реда на отпадането на членовете на граматическите категории от езиковата система и стои в основата на неравномерния ход на процеса на развой към аналитизъм при различните граматически класове и различните граматически категории, т.е. в различните звена на езиковата система (Герджиков/Gerdzhikov 1983; Герджиков/Gerdzhikov 1987; Герджиков/Gerdzhikov 1990; Гаравалова/Garavalova 2003).

В този смисъл развойт на българския език към по-висока степен на аналитизъм на системата не е индивидуален или въшнопредпоставен, а до голяма степен е предопределен от принадлежността му към флективния морфологичен тип, тъй като той притежава същите вътрешноструктурни предпоставки, както всички други индоевропейски езици (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 424). Важно е да се подчертае обаче, че в рамките на спецификата, обединяваща всички флективни езикови системи, както и под влияние на съществуващите в тях закономерности и развойни тенденции, характерологията на всяка от конкретните езикови парадигми се създава чрез подбора на строго индивидуална комбинация от наличните начини за намаляване на количеството граматическа информация, носено от слово-

формата, както и различно количествено съотношение между тях (Гаравалова/Garavalova 2003: 163–166). При това при този избор върху конкретната езикова система често оказват влияние и извънсистемни фактори като субстрат, непосредствено съседство с език от друг морфологичен тип и т.н. Ето защо от причините за различията в историческо развитие на отделните езици, принадлежащи към флективния морфологичен тип, не бива да се изключват фонетичните, социологическите и т.н. фактори. Тези извънморфологични фактори обаче имат само спомагателна роля и не бива да се определят като основна причина за разволя на езика в определена насока.

В конкретния случай, анализиран в статията, дори при съвсем бегла съпоставка на граматичните системи съвременният български език показва строго индивидуален разволя, както и наличието на специфика в сравнение не само с останалите славянски езици, но и със старобългарския. Правят впечатление няколко основни различия: отмирането на номиналното склонение и символизирането на падежните отношения чрез предложни конструкции, изразяване на сравнителна и превъзходна степен при имена, глаголи и наречия чрез частиците *по-* и *най-*, изразяване на инфинитива с *да*-конструкция, наличието на богата глаголна система с множество композирани форми за минали и бъдещи времена, наличието на преизказно наклонение при глагола и формирането на детерминирана номинална парадигма. Налага се изводът, че независимо дали става дума за съществуваща в старобългарския език или за формирана на по-късен етап от разволя на езика морфологична категория, както и дали структурата на определена граматична категория се обогатява или редуцира, възникналите на системно равнище изменения се изразяват в плана на израза, най-общо казано, посредством композирани форми (включващи частици, предлози или спомагателни глаголи); т.е. лексикални образувания от две или повече отделни думи, служещи за формално символизиране на значението на една-единствена граматична субкатегория (Гаравалова/Garavalova 2003). Изключение представлява единствено членуваната именна форма, при която на пръв поглед се наблюдава обратният процес – тръгва се от композирана форма (име и задпоставено показателно местоимение), за да се стигне до една дума.

Тези два типа разволя в българския език се дължат на проявлението на двата основни механизма, по които в индоевропейските езици се постигат целите на основната за флективния морфологичен езиков тип тенденция към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфеми в границите на запазването на най-общите особености на флективния тип. Първият от тях е чрез нейната основна проява – тенденцията към аналитизъм на флективния морфологичен тип езици, която Г. Герджиков определя като тенденция към прогресивно намаляване на средното количество граматическа информация, изразявана афиксално, което може да носи глосемната дума в съответния език (Герджиков/Gerdzhikov 1984). В българския език това става по два на-

чина: чрез деморфологизация и чрез създаването на композирани форми. При имената например част от носената граматическа информация се прехвърля върху служебни думи, главно върху предлози, които не са част от формата на името, поради което се стига до деморфологизация. Това е и причината за изчезването на падежната система в съвременния български език (Гаравалова/Garavalova 2003: 178–191). При глагола обаче „наднормената“ информация се разпределя върху допълнителни спомагателни глаголи, които остават част от формата на съответния глагол, и в по-редки случаи – върху частиците, поради което в резултат от тенденцията към аналитизъм граматическите глаголни категории не се редуцират и дори се увеличават (Гаравалова/Garavalova 2003: 191–225; Гаравалова/Garavalova 2011). При това тук действието на тенденцията към аналитизъм се проявява не толкова в замяната на по-синтетичните форми с по-аналитични, а преди всичко в това, че новите категории и опозиции се създават изключително чрез аналитични средства, поради което съвременните аналитични индоевропейски езици обикновено имат бедно име, обаче богат глагол (Герджиков/Gerdzhikov 1983: 51). Важно е да се отбележи също, че редуцирането на именната система и обогатяването на глаголната система са двете страни на един и същ процес – процеса на развой към аналитизъм на флективните езици, който обхваща всички сектори на морфологичната система (Гаравалова/Garavalova 2003; Гаравалова/Garavalova 2011).

Действието на тенденцията към аналитизъм на флективните езици засяга единствено морфологичната информация, която се предава чрез флективна афиксация, и не оказва влияние върху нея, когато тя се символизира на формално равнище чрез други средства за граматическо изразяване – аглутинативна афиксация (напр.: детерминиранието номинални словоформи в български език – *мъж-ът*(*m*), *жен-а-та*, *дет-е-то*, *мъж-е-те*, *жен-ите*, *дец-а-та*), вътрешна флексия (напр.: англ. ез. ед.ч. *goose* – мн.ч. *geese*), редупликация (срв. итал. ез. *pi-pi(l)-are*; албански ез. *ci-cër-uar*; унгарски ез. *csi-csereg*; съвр. гръцки ез. *tit-tyv-iz-o* /*tit:i'vizo*/), суплетивизъм (напр. българската прономинална парадигма). Това още веднъж показва, че първопричината за тенденцията за развой към аналитизъм на индоевропейските езици има вътрешносистемен характер и се състои в особеностите на самия флективен строеж, или казано по друг начин, открива се в противоречието между структурата на плана на израза и структурата на плана на съдържанието, което възниква на определен етап от развой на езика (Гаравалова/Garavalova 2003). В резултат от действието на тенденцията към аналитизъм информацията започва да се предава и приема на формално обособени части, т.е. постига се дискретизация на информацията на формално равнище – нещо, което поначало е присъщо на аглутинативните езици. От друга страна обаче, се запазват главните особености на флективния строй, запазва се синтетосемичността (многозначността, полифункционалността) и разнотипността на афиксите (включително и при изменяемите служебни думи).

Някои езици обаче отиват и по-далеч в развитието си. При тях именно се наблюдава тенденцията към икономия. Една от проявите на тази тенденция е отпадането от системата на езика дори на някои от единично маркираните членове на граматическата категория. Макар и рядко, в български език също се наблюдават явления, дължащи се на тенденцията към икономия в системата. Така например при склонението на имената от парадигмата отпада родително-винителната форма за м.р. ед.ч. *Ивана*, която е маркирана единствено по признака зависимост, т.е. напълно отговаря на целта на тенденцията за развой към аналитизъм на флективните езици една морфема от плана на израза да се характеризира само с един положителен диференциатор. Дори и преди отпадането на родително-винителната форма за м.р. ед.ч. обаче категорията *надеж* е съвсем бедно представена в системата на българското име, тя се изгражда на базата само на една опозиция и се среща само при мъжколичните имена (по-подробно вж. Гаравалова/Garavalova 2003: 164–165).

На фона на тези процеси в разволя на българската номинална парадигма появата на една нова морфологична категория – *неопределеност/определеност*, е в пълен противовес на глобалната тенденция. Като се има предвид това, както и фактът, че в никой друг от славянските езици не се е развила тази граматична категория, е напълно разбираемо, че на един по-ранен етап от разволя на лингвистичната наука предимно чуждестранни учени слависти, но и някои български езиковеди откриват в развитието ѝ в системата на българския език *чуждоезиково влияние* (вж. Бернщайн/Bernshtayn 1948: 357–362; Георгиев/Georgiev 1952 и др.). От съвременна гледна точка обаче се налага мнението, че българските членни форми се развиват в резултат от действието на вътрешносистемни развойни тенденции без пряко влияние от един или друг език, но следва да се отчита катализиращото влияние на балканската езикова среда, която благоприятства зародилата се в езика естествена склонност към определяне на предмета да се развие в отделна граматическа категория (Калканджиев/Kalkandzhiev 1838; Гълъбов/Galabov 1950: 107, 201–202; Милетич/Miletich 1887: 305–331; Мирчев/Mirchev 1978: 196, 292–294; Стойков/Stoykov 1960; Харалампиев/Haralampiev 2001: 128). Достига се дори до много интересната идея за доосманското тюркско влияние над балканославянския език (Младенова/Mladenova 2009: 348–362), която има своите сериозни основания (по-подробно вж. Гаравалова/Garavalova 2014: 12–22, 362–390).

Прави впечатление обаче, че макар целта да е намиране на обяснение за причините за възникването на една нова за българския език морфологична категория, значителна част от лингвистите, привърженици както на теорията за чуждоезиковото влияние, така и на идеята за действието на вътрешноезикова развойна тенденция, разглеждат въпроса не на системно, а изцяло на субстанционално равнище, т.е. в плана на израза. В първия случай се коментират фактори като възможността за извънсистемно влияние, начините за организиране на съответните категории в редица чуждо-

езикови парадигми и наличието или липсата на паралел между тях и българската езикова система. По аналогичен начин аргументи в подкрепа на втората поддържана теза се търсят предимно в определяне на времето на възникване на категорията в българския език, фонетичния облик на нейните формални показатели, както и в доказването на наличие на архаични членни форми в старобългарските преводни писмени паметници в случаите, когато има свободна, независима от гръцките оригинали постпозитивна употреба на показателни местоимения в текста или във фонетичния облик на членния формант за мъжки род единствено число (по-подробно вж. Гаравалова/Garavalova 2014: 362–390). Чрез подобен подход обаче се пренебрегва общоприетият факт, че морфологичната категория представлява единство от форма и съдържание. За да съществува, тя трябва да има свой формален израз (по това се различава от лексико-грамагическите разреди), но формалните различия в плана на израза са пряко свързани със съществуващите различия в плана на съдържанието, които стоят в основата на релеванността на всяка граматическа категория за съответния език. Върху съществуването на примат на плана на съдържанието над плана на израза акцентира Г. Герджиков, който подчертава, че в случаите, когато определени промени на равнище субстанция станат причина за нежелани изменения в структурата на дадени форми, езикът винаги намира начин да реорганизира съответния сектор на системата, за да възстанови формалните различия там, където са необходими, и допуска формални изравнявания само там, където това се изисква от структурата на плана на съдържанието. В подкрепа на тезата си авторът посочва като пример действието на закона за отваряне на сричката, което става причина за появата на редица неблагоприятни последици за старобългарското номинално склонение, но езикът намира начин да отстрани новопоявилите се формални съвпадения навсякъде, където това е необходимо, и така характерът на падежната система остава непроменен (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 394). Ето защо причините за възникването на морфологичната категория *неопределеност/определеност* в българския език трябва да се търсят първо на системно равнище в устройството и принципите на развой на самата номинална парадигма, които до голяма степен се определят от езиковата типология, и едва тогава да се анализират начините за изразяване на нейните субкатегориални значения в плана на израза.

В езиковедската литература не липсват опити да се открие връзката между наличието на категорията *неопределеност/определеност* и историческия развой на българската езикова система. Позовавайки се на някои основни положения на диалектиката, а именно определянето на вътрешноструктурните противоречия като основен фактор, пораждащ всяко развитие, и изискването явленията да се разглеждат в неразривна връзка със заобикалящите ги условия, Ив. Дуриданов стига до заключението, че движещ фактор в развитието на българския език за дълъг период от време е противоборството между две основни тенденции – синтетична и аналитич-

на. Всяка от тях има водеща роля в различен етап от историята на анализирания езиков систем. При това от синхронна гледна точка, когато господстваща е аналитичната тенденция, е допустима възможността за „нов синтез“, т.е. образуване на нови синтетични форми, което е пряк израз на горепосоченото противоречие (Дуриданов/Duridanov 1956: 151–154). Ст. Стойков определя появата на граматичната категория *неопределеност/определеност* като качествено ново явление, което засяга еднакво имената и глаголите, и категорично я разграничава от тенденцията за развой към аналитизъм, която според него не бива да се определя като основен вътрешен закон в разволя на българския език, защото не засяга цялата граматична система (Стойков / Stoykov 1960: 195–196). По този начин авторът оспорва мнението на Вл. Георгиев, според когото основният вътрешен закон, който характеризира разволя на българския език, е движение от синтетичен строй към аналитичен, защото той предизвиква големи промени в целия му граматичен строеж (Георгиев/Georgiev 1952: 71–116). В този смисъл много по-близо до същността на анализирания проблем от всички, засегнали темата, се оказва Ст. Младенов. Той единствен посочва, че разволя към аналитизъм е обща за всички индоевропейски езици тенденция, засегнала вече и принадлежащите към тази група древни езикови системи от класическия период, които се различават само по темпото на разволя и следователно по степента си на аналитичност (Младенов/Mladenov 1979: 240–241). Всъщност и тримата наши изтъкнати езиковеди имат сериозни основания за изказаните твърдения. Техните мнения обаче не само не се изключват взаимно, но се и допълват. Привидното противоречие между тях се дължи на факта, че Ст. Стойков е ограничен от прекалено тясното си виждане за същността на тенденцията за развой към аналитизъм, чието действие според него се свежда единствено до плана на израза и се проявява само в замяната на синтетични с аналитични форми в рамките на съществуващите парадигми.

Както вече беше отбелязано обаче, нито едно изменение в изразните средства на езика не може да оцелее във времето, ако не отразява съответно изменение в семантичната структура на езиковата парадигма. Анализирайки възгледите на И. Дуриданов по проблема за разволя на българската езикова система, Г. Герджиков подчертава, че доколкото в историята на индоевропейските езици са възможни случаи на „нов синтез“, в тях той се извършва на основата на аглутинативни и полуаглутинативни морфологични средства, като по този начин се увеличава броят на граматичните (релационни) морфеми в словоформата и носената от нея морфологична информация се разпределя върху повече елементи, т.е. тук е възможен „нов синтез“ на равнището на глосемната дума само защото той е съпроводен с аналитизъм на морфологично ниво (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 414). Той се изразява във факта, че появата на аглутинативни черти повишава степента на полиморфемност и така се превръща в един от начините за намаляване на средното количество информация, изразявано афиксално,

което се носи от микрословоформата, и следователно – за повишаване на степента на дискретизация (разпределяне между повече елементи) на граматическата информация на формално равнище при флективните езици. В резултат на този развой информацията започва да се предава и приема на формално обособени части – нещо, което по начало е присъщо на аглутинативния морфологичен тип, при който в резултат от спецификата на морфологичната му доминанта в крайна сметка се стига до такъв вид афиксация, която води до голяма степен на иконичност по отношение на разпределянето на информацията. Така според автора се стига до частична промяна на морфологичния тип на индоевропейските езици, но едновременно с това се съхраняват главните особености на флективния строй, запазва се синтетосемичността и разнотипността на афиксите (включително и при изменяемите служебни думи) и по такъв начин се запазва специфичният за флективните езици характер на частите на речта – характер на чисто морфологични класификационни категории, а езиковата система се развива в посока към неотклонно повишаване на степента на аналитизъм (Герджиков/Gerdzhikov 1990; Герджиков/Gerdzhikov 1997; Герджиков/Gerdzhikov 1984).

Единственият подобен случай у нас е появата на детерминирана номинална парадигма при имената. В този смисъл нейното съществуване не влиза в противоречие с тенденцията за развой към аналитизъм, защото както аналитизмът на равнище глосемна дума (лексемата, заедно с прилежащите ѝ предлози, частици и/или спомагателен глагол, оформящи нейното граматично значение), така и елементите на аглутинация, т.е. аналитизъм на равнище морфология, са две прояви на една и съща тенденция – тенденцията към намаляване на граматическия товар на афиксите (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 414). Появата ѝ допълнително се улеснява и от наличието на един допълнителен фактор – съприкосновението с езиците на асимилираните тюркски народности от предтурския период (пращабългари, печенег и кумани), като от значение е не толкова интензивността и продължителността на езиковия контакт, колкото типологията на споменатите езикови системи. Защото тюркските езици са с висока степен на аглутинативност, а при аглутинативните езици поради еднотипния (стандартен) и еднозначен (хапLOSEMIC) характер на формообразуващата морфема по принцип количеството граматическа информация, която ѝ се пада, е максимално ниско, затова те не познават процес, подобен на тенденцията към аналитизъм (по-подробно вж. Гаравалова/Garavalova 2014). Това се доказва от редица особености на членния формант, които го определят като полуаглутинативен граматичен постфикс: фактът, че е групов определител, защото стои на второ място в номиналното словосъчетание, но модифицира цялата фраза, докато останалите морфеме в българския език не са; че в езиковата ни система липсва съгласуване от гледна точка на категорията *неопределеност/определеност*, докато останалите морфологични субкатегории (членовете на частните категории) са обigatorни

определители на съответната част на речта и трябва задължително да се реализират дори и информацията, която носят, да е предварително зададена от контекста; че членът се поставя след последната морфема (флексия) и така думата получава няколко граматически афикса, нещо което при класическия тип флективност не би се допуснало) (Гаравалова/Garavalova 2003: 174–178; Гаравалова/Garavalova 2014: 12–22).

Освен това възникването на морфологичната категория *неопределеност/определеност* в българския език и редуцирането на именното склонение в него не само протичат успоредно, но макар и с по-второстепенна роля в разглеждания случай тенденцията за развой към аналитизъм също оказва влияние върху формирането на детерминираната номинална парадигма в българския език, т.е. в случая става дума за комбинирано действие на двете развойни тенденции с цел постигане на максимална степен на оптимизация на езиковата система в рамките на именната парадигма. Причината за това се открива в морфологичната същност на определителния член, който (поради произхода си от старо показателно местоимение) реално е двуморфемен, т.е. има свое собствено окончание, което дублира граматичната информация, носена от флексията на съществителното, стоящо в препозиция. Ето защо членният формант, подобно на цялата именна парадигма, също бива засегнат от посочената развойна тенденция, в резултат от действието на която се редуцира броят на изразяваните афиксално падежи. При това, тъй като винителната и дателната форма натоварват словната флексия с функцията да означава в плана на израза още едно морфологично значение, те се пазят най-дълго в рамките на детерминираното именно склонение. Причината за това е полуаглутинативният характер на определителния член, благодарение на който граматическата информация се разпределя върху по-голям брой морфеме. Същото явление се наблюдава и в прономиналната система, тъй като при местоименията много често категориите *лице* и *число* се изразяват суплетивно, т.е. окончанието е освободено от необходимостта да ги символизира на формално равнище (по-подробно вж. Гаравалова/Garavalova 2014: 362–390).

Редуцирането на броя на падежите, различаващи се при членуването съществителни имена, е само едно от въздействията, които тенденцията за развой към аналитизъм оказва върху формирането на морфологичната категория *неопределеност/определеност*. Второто от тях проличава в нейния развой от четиричленна в двучленна граматическа система, а третото засяга хронологията на поява на детерминиранието словоформи в различните сектори на българската езикова система, която се намира в пряка връзка със съществуващата йерархия между членовете на детерминираната парадигма, защото определените като по-ранни случаи на граматикализация се наблюдават именно при маркираните членове на номиналната система (по-подробно вж. Гаравалова/Garavalova 2014: 33–61, 362–390).

Така от синхронна гледна точка в българския език както при глаголната, така и при номиналната система и в частност при детерминираната

парадигма на съществителните имена до голяма степен е постигната основната цел на по-общата тенденция към намаляване на средното количество информация, носено от граматическите морфемни – да се отстрани или поне да се намали съществуващото противоречие между предимно еднорморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, която тя носи. Това става в резултат от комбинираното действие на двете нейни основни прояви – тенденцията за развой към аналитизъм и появата на аглутинативни черти. При това се запазват най-общите особености на флективния морфологичен тип (разнотипността и полуфункционалността на афиксите, съхраняването на които е иконичност по отношение на доминантата на флективния морфологичен тип езици, т.е. иконичност по отношение на тяхната най-важна особеност).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Антонова-Василева и др. 2012: *Антонова-Василева, Л., И. Гаравалова*. Мястото на лингвогеографията при проучването на отличителните особености на българския език. – Списание на БАН, кн. 6, с. 46–49, София. [Antonova-Vasileva et al. 2012: *Antonova-Vasileva, L., I. Garavalova*. Myastoto na lingvogeografiyata pri prouchvaneto na otlichitelnite osobenosti na balgarskiya ezik. – Spisanie na BAN, kn. 6, 46–49, Sofia.]

БДА. ОТ. ВЧ: к. № 1: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част. София, Изд. на БАН, 1981. [BDA.OT.VCh: k. № 1: *Balgarski dialekten atlas*. Obobshtavasht tom. Vstapitelna chast. Sofia, Izd. na BAN, 1981.]

Бернщайн 1848: *Бернщайн, С. Б.* Учебник българского языка. Москва. [Bernshtajn 1848: *Bernshtajn, V.* Uchebник bolgarskogo jazyka. Moskva.]

Гаравалова 2003: *Гаравалова, И.* Школата на натуралната морфология и българската морфологична система. София, Сема РШ. [Garavalova 2003: *Garavalova, I.* Shkolata na naturalnata morfologiya i balgarskata morfologichna sistema. Sofia, Sema RSh.]

Гаравалова 2011: *Гаравалова, И.* Натуралност на темпоралната система в съвременния български книжовен език – В: Научни трудове в памет на Г. Герджиков. София, УИ „Св. Климент Охридски“, с. 95–102. [Garavalova 2011: *Garavalova, I.* Naturalnost na temporalnata sistema v savremenniya balgarski knizhoven ezik – In: Nauchni trudove v pamet na G. Gerdzikov. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“, 95–102.]

Гаравалова 2014: *Гаравалова, И.* Членуването на съществителните имена в българските говори. София, Авангард прима. [Garavalova 2014: *Garavalova, I.* Chlenuvaneto na sashtestvitelnite imena v balgarskite govori. Sofia, Avangard prima.]

Георгиев 1952: *Георгиев, Вл.* Опит за периодизация на историята на българския език. – В: ИИБЕ, т. 2. София, с. 71–116. [Georgiev 1952: *Georgiev, Vl.* Opit za periodizatsiya na istoriyata na balgarskiya ezik. – In: ИИБЕ, Т. 2, София, 71–116.]

Герджиков 1983: *Герджиков, Г.* Тенденцията към аналитизъм – определение, метод за измерване, причини, следствия. – Съпоставително езикозна-

ние, VIII, № 5, с. 48–63. [Gerdzhikov 1983: *Gerdzhikov, G. Tendentsiyata kam analitizam – opredelenie, metod za izmervane, prichini, sledstviya. – Sapostavitelno ezikoznanie*, VIII, № 5, 48–63.]

Герджиков 1984: *Герджиков, Г. Развоят към аналитизъм и стратификацията на граматическата система (ръкопис)*. [Gerdzhikov 1984: *Gerdzhikov, G. Razvoyat kam analitizam i stratifikatsiyata na gramaticheskata sistema (rakopis)*.]

Герджиков 1987: *Герджиков, Г. Неравномерният ход на развоя към аналитизъм в различните звена на системата и неговите причини – Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 2. История на българския език. София, с. 32–41*. [Gerdzhikov 1983: *Gerdzhikov, G. Neravnomerniyat hod na razvoya kam analitizam v razlichnite zvena na sistemata i negovite prichini – Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. 2. Istoriya na balgarskiya ezik. Sofia, 32–41*.]

Герджиков 1990: *Герджиков, Г. Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобща типологически зависимости. – Съпоставително езикознание, XV, № 4–5, с. 4–20*. [Gerdzhikov 1983: *Gerdzhikov, G. Razvoyat na indoevropayskite ezitsi kam analitizam i nyakoi vseobshti tipologicheski zavisimosti. – Sapostavitelno ezikoznanie, XV, № 4–5, 4–20*.]

Гълъбов 1950: *Гълъбов, Ив. За члена в български език. – В: Известия на народния музей, т. 1, Бургас*. [Galabov 1950: *Galabov, Iv. Za chlena v balgarskiya ezik. – In: Izvestiya na narodniya muzey, T. 1, Burgas*.]

Дуриданов 1956: *Дуриданов, И. Към проблема за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм. – В: Годишник на СУ, Филологически факултет, т. 51, София, с. 87–273*. [Duridanov 1956: *Duridanov, I. Kam problema za razvoya na balgarskiya ezik ot sintetizam kam analitizam. – In: Godishnik na SU, Filologicheski fakultet, T. 51, Sofia, 87–273*.]

Калканджиев 1838: *Калканджиев, П. Българска граматика. София*. [Kalkandzhiev 1838: *Kalkandzhiev, P. Balgarska gramatika. Sofia*.]

Милетич 1887: *Милетич, Л. Членът в българския език. – Периодическо списание, кн. 21–22, с. 305–331, София*. [Miletich 1887: *Miletich, L. Chlenat v balgarskiya ezik. – Periodichesko spisanie, kn. 21–22, 305–331, Sofia*.]

Мирчев 1978: *Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София, Наука и изкуство*. [Mirchev 1978: *Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo*.]

Младенов 1979: *Младенов, Ст. История на българския език. София*. [Mladenov 1979: *Mladenov, St. Istoriya na balgarskiya ezik. Sofia*.]

Стойков 1960: *Стойков, Ст. Една основна промяна в историческия развој на българския език. – Български език, кн. 3, с. 185–203*. [Stoykov 1960: *Stoykov, St. Edna osnovna promyana v istoricheskiya razvoy na balgarskiya ezik. – Balgarski ezik, kn. 3, 185–203*.]

Харалампиев 2001: *Харалампиев, Ив. Историческа граматика на българския език. В. Търново*. [Haralampiev 2001: *Haralampiev, Iv. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. V. Tarnovo*.]

Wurzel 1984: *Wurzel, W. U. Flexionsmorphologie und Natürlichkeit: Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung. – Studia grammatica, Berlin: Akad – Veil*.

Dressler et al. 1987: *Dressler, W. U., W. Mayerthaler, O. Panagl, W. U. Wurzel. Leitmotifs in Natural Morphology.* Amsterdam/Philadelphia.

Dressler 1988: *Dressler, W. U. Zur Bedeutung der Sprachtypologie in der Natürlichen Morphologie.* – In: Lüdtke J (ed.) *Energie und Ergon. Sprachliche Variation-Sprachgeschichte-Sprachtypologie*, Vol III, Narr, Tübingen.

Mayerthaler 1980: *Mayerthaler, W. Morphologische Natürlichkeit.* Wiesbaden.

Mladenova 2007: *Mladenova, O. Definiteness in Bulgarian. Modelling the Processes of Language Change.* – In: *Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 182, „Mouton de Gruyter“, Berlin – New York.

✉ Гл. ас. д-р Илияна Гаравалова

Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Chief Assist. Prof. Iliyana Garavalova, PhD*

Department for Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria